УДК 378

М.В. Кильдеев

ТӨБӘК ЮГАРЫ УКУ ЙОРТЛАРЫНДА СОЦИОЛОГИК ФӘННӘРНЕ УКЫТУНЫҢ МЕТОДИК МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ ТУРЫНДА

В статье рассматривается состояние преподавания социологических дисциплин в вузах в постсоветский период. Показана определенная преемственность современной вузовской социологии с преподаваемыми в советский период обществоведческими дисциплинами.

В статье описаны различные проблемы преподавания социологии: сокращение учебных часов, оторванность программ и учебников от российских реалий и умозрительность, неудачные адаптации западных теорий к российскому опыту.

Предлагаются способы решения накопившихся проблем. Точка зрения автора заключается в том, что решением может стать создание региональных учебников, основанных на местном материале. Далее излагается методический опыт написания учебного пособия по социологии на татарском языке.

Ключевые слова: преподавание общественных наук, вузовская социология, двуязычное обучение, социология в Татарстане.

The article examines the state of teaching sociological disciplines in universities in the post-Soviet period. A certain continuity of modern university sociology with social science disciplines taught in the Soviet period is shown.

The article describes various problems of teaching sociology: the reduction of teaching hours, the isolation of programs and textbooks from Russian realities and speculation, unsuccessful adaptations of Western theories to the Russian experience.

The ways of solving the accumulated problems are proposed. The author's point of view is that the solution may be to create regional textbooks based on local material. Further, the methodological experience of writing a textbook on sociology in the Tatar language is described.

Keywords: teaching social sciences, university sociology, bilingual education, sociology in Tatarstan.

Хәзерге вакытта социология чагыштырмача яшь фән санала, чөнки аны югары уку йортларында 30 еллап элек кенә укыта башладылар. Шуңа карамастан, Россия җәмгыятендә аның традицияләре шактый тирән, һәм тарихы тоташтан диярлек кискен үсеш һәм тирән торгынлык чорларының алмашынуыннан гыйбарәт. Ике тапкыр, ил башында Николай II һәм И.В. Сталин торган заманнарда, бу фән тыелган була. Шулардан соң кыска, әмма уңышлы яңарыш чорлары башлана. 1960 елларда вузларда социологик эзләнүләр лабораторияләре ачыла, мондый лабораторияләр һәм бүлекләр предприятиеләрдә дә булдырыла. Социологларга ихтыяҗ туа, ләкин аларны бер

генә уку йорты да әзерләми. Аларның вазифаларын яңа фән белән тәэсирләнгән төрле һөнәр иясләре башкара. 1988 елда КПСС ҮКның «Совет җәмгыятенең мөһим проблемаларын чишүдә марксистик-ленинчыл социологиянең ролен күтәрү» турындагы карары чыккач, уку йортларында ниһаять социология өйрәнелә башлый.

Шул ук заманнарда, 1990 еллар башында, СССР Конституциясеннән КПССның совет җәмгыятендәге җитәкчелек роле турындагы 6 статья алына. Мәгариф һәм фән өлкәләрен коммунистик идеологиядән арындыру башлана. Шулай ук совет заманында укып, югары белемгә ия булучыларга яхшы таныш «җәмгыять белеме» предметлары (КПСС тарихы, политэкономия, диалектик материализм (диамат), тарихи материализм (истмат), фәнни коммунизм) уку планнарыннан чыгарыла. Әйтергә кирәк, вузларда оештырылган сораштырулар күрсәткәнчә, әлеге предметлар студентларда бөтенләй диярлек кызыксыну уятмаган. 1967 елда Казан университетының социологик лабораториясе җитәкчесе Р.Г. Балтанов уздырган сораштыру нәтиҗәләре дә шул турыда сөйли. КПССның игътибар үзәгендә торган җәмгыять белеме предметларын теләп өйрәнүчеләр университет студентлары арасында нибары 4,5%, Казанның башка вузларында – 17% тәшкил иткән [НА РТ. Ф. 624. Оп. 1. № 485. Л. 17]. КПСС өлкә комитетының иҗтимагый фәннәрне укытуны яхшыртуга багышланган бюро утырышында укытучылар адресына кискен тәнкыйть сүзләре яңгырый: «марксизм-ленинизм классикларының теоретик нигезләмәләре хәзерге заман белән начар бәйләнгән», «дәресләр еш кына студентларга үзләштерү өчен авыр һәм аңлашылмый, вузның профиленә һәм тыңлаучыларның һөнәри мәнфәгатьләренә туры килми диярлек» һ.б. Студентлар лекцияләргә «начар йөри» һәм тырышып укымый. 1979/80 уку елының җәйге сессиясендә имтиханда «өчле» алучылар бик күп булган. Казан химия-технология институтында – «КПСС тарихы» буенча студентларның 46% ы, «марксистик-ленинчыл философия буенча» – 56,2% ы; Казан төзүче-инженерлар институтында – «марксистик-ленинчыл философия» буенча 40,4% ы имтиханны «өчлегә» тапшырган [ЦГАИПД РТ. Ф. 15. Оп. 8. № 932. Л. 2]. Эш шунда ки, бу предметлар мәҗбүриләр рәтендә торган. Булачак «коммунизм төзүчеләр» соңгы курсларда фәнни коммунизм буенча дәүләт имтиханы тапшырырга тиеш булган.

1980–1990 еллар аралыгында социология өчен хәлиткеч, драматик советтан соңгы (постсовет) чор башлана. Идеологик предметларда махсуслашкан кафедралар, исемнәрен алмаштырып, «социология», «политология», шулай ук «культурология» атамалары белән эшләрен дәвам итәләр [Салагаев]. Булмаган, моңарчы беркайда әзерләнмәгән социологларны элеккеге «җәмгыять белеме» әһелләре алыштыра. Алар, юнәлешләрен «үзгәртеп корып», социологик гыйлем таратырга керешә. 1992 елдан Россия вузларында социология мәҗбүри предмет буларак раслана. Әлбәттә, исемен алыштыру гына яңа фәнне тернәкләндереп җибәрә алмый. Мин моны 1993 елда социология

бүлегенә укырга керүче яшьләрнең берсе буларак үзем дә раслый алам. Без, шуны белештермичә, «Социалистик өйрәтмәләр тарихы», «Марксистик-ленинчыл философия», «Социализм шартларында шәхеснең активлыгы» шикелле предметларны китапханәләрдән чыкмыйча тырышып укыдык. Ә укытучылар, хәйләләп, яратып укыткан предметларына башка исемнәр кушып, аларны иске конспектлар буенча укытуларын дәвам иткәннәр.

1990 еллар урталарыннан югары уку йортларында социологиянең «алтын гасыры» башлана. Казанның кимендә өч вузында социологлар әзерләнә, дүрт диссертация советы эшли. Югары белем бирү дәүләт стандартлары (ФГОС) нигезендә ул, предмет буларак, бөтен вузларның барлык белгечлекләрендә диярлек укытыла. Әмма 2009 елдан яңа буын стандартлар гамәлгә кергәч, күпчелек юнәлешләрдә даими фәннәр исемлегеннән төшереп калдырыла. Моның төп сәбәбе: укыту программаларының һәм дәреслекләрнең көн таләбенә җавап бирмәве. Аларның авторлары социология кебек кызыклы, эмпирик мәгълүматка искиткеч бай, тере кешеләрнең уй-гамәлләренә төшенү ысулларына өйрәткән предметның үзәгенә коры теоретик схемаларны, төшенчәләрне, схоластик бәхәсләрне, дисциплина тарихын куялар. Шуңа күрә студентларның күпчелеге аны кызыксыз, әһәмиятсез, чынбарлыкка катнашы булмаган, киләчәктәге һөнәри эшчәнлек өчен файдасыз бер предмет итеп кабул иткән. Күрүегезчә, социология яңа чорда истмат, диамат, КПСС тарихы кебек предметларның тарихын кабатлаган. Һәм бу очраклы түгел.

Кыска вакыт эчендә Югары аттестация комиссиясе (ВАК) шәһәрдәге барлык диссертация советларының эшчәнлеген туктатты. Төп сәбәп – фәнни дәрәҗәгә дәгъва итүчеләрнең күбесе фәнни эшкә сәләтсез булып чыга. Социологик эшчәнлек – ул, беренче чиратта, иҗади эш. Ә бүгенге вуз структуралары укытучыларның һәм студентларның фәнни эшчәнлеген стимуллаштырмый. Югары уку йортлары укытучылары вакытының 80–90% ы укыту-методик эшкә китә. Совет вузларында укыту-методик һәм фәнни-эзләнү эшләренең нисбәте 50 гә 50 була. Фәнни эшчәнлек формаль (һәм беркемгә кирәкмәгән) критерийлар белән үлчәнә. Максималь уку-укыту күләме, югары рейтинглы һәм чит ил журналларында даими нигездә мәкаләләр бастыру, төрле мониторингларда катнашу кебек бурычлар алда торганда, фәнни эш алып бару һәм студентларның мөстәкыйль фәнни эшенә җитәкчелек итү укытучылар өчен артык, өстәмә йөкләмә генә булып кала. Фәнни эшчәнлеккә сәләте дә, теләге дә булмаган укытучының укытуы да нәтиҗә бирми.

Хәзерге шартларда студентларга җәмгыять турындагы төп фәннең укытылмавы белән килешергә ярамый. Укытылган хәлдә дә, студентларга ул «Политология һәм социология», «Социология һәм психология» буларак керә, һәм ул болай да аз академик сәгатьләрне башка фәнни дисциплиналар белән бүлешергә мәҗбүр була. Барлык белгечлекләрдә дә тигез күләмдә, аз-азлап укытуга, ягъни элекке за-

манга кайтып булмый. Булган сәгатьләр санын саклап калу өчен, кафедралар «Коррупция һәм аңа каршы көрәш», «Тыныч халыкның террорчылык идеологиясенә каршы торуы» кебек максатсыз, системасыз предметларны укытырга мәҗбүр итәлә.

Беренче чиратта, укучыларга сыйфатлы, заманга ярашлы белем бирү максаты куелу зарур. Хәзерге кыскартылган программалар буенча социология турында тулы күзаллау бирү мөмкин түгел. Безнең карашка, социолог булмаганнарга ул, шартларга карап, махсус курслар аша укытылырга тиеш. Мәсәлән, педагоглар өчен – мәгариф социологиясе, гаилә социологиясе, яшьләр социологиясе; булачак идарәчеләр өчен – оешма социологиясе һәм хезмәт социологиясе; дини уку йортларында – дин социологиясе; икътисадчылар өчен – җәмгыять корылышы һәм иҗтимагый дифференциация; тарихчылар һәм этнографлар өчен – этносоциология; юристларга – девиацияләр социологиясе; архитекторларга – шәһәр социологиясе; журналистларга – социологик методлар һәм техникалар кебек курслар укыту бик тә урынлы һәм файдалы булыр. Социологик белемне системалы нигезгә кую аның абруен күтәрергә һәм башка фәннәр арасында лаеклы урынын табарга ярдәм итәр иде.

Предметны укытуда практикага якынлашуның икенче юлы – аны урындагы шартларга яраклаштырып татарча укыту. Социологияне татар телендә укыту «Татарстан Республикасының дәүләт телләре һәм Татарстан Республикасында башка телләр турында» Кануны нигезендә алып барыла. Предметларны татарча укыту икетелле – русча һәм татарча яхшы белгән белгечләр әзерләүне күздә тота. Физика, югары математика, материаллар каршылыгы, теоретик механика, гомуми химия, төрле гуманитар фәннәр һ.б. буенча уку әсбаплары булдырыла. Шул исәптән социология буенча да аерым хезмәтләр (мәсәлән, финанс-икътисад университетында [Иванов], технология университетында [Сергеева], архитектура-төзелеш университетында [Кильдеев]) уку әсбаплары дөнья күрде. Алар буенча икетелле группаларда укытылды.

Россиядә мәгариф өлкәсендәге үзгәрешләргә бәйле рәвештә, вузларда ике телдә уку-укыту туктатыла башлый. Ләкин «Татарстан Республикасының дәүләт телләре һәм Татарстан Республикасында башка телләр турында» Канунының 8 статьясы («Тәрбия һәм уку-укыту телен сайлау хокукы») буенча, дәүләт Татарстан территориясендә мәгариф оешмалары системасын дәүләт телләрендә тәрбияләү һәм укытуның башка формалары белән тәэмин итәргә тиеш. Эшне ике телдә алып барырдай белгечләр һәм хезмәткәрләргә кытлык туды һәм ул артканнан-арта бара. Татар телен камил белгән укытучылар, журналистлар, радио- һәм телевидение дикторлары, мәктәпкәчә белем бирү учреждениеләре педагоглары, медицина хезмәткәрләре, юристлар, психологлар, агрономнар, тәрҗемәчеләр, редакторлар һ.б. Татарстанда гына түгел, республикабыздан читтә дә бик кирәк. Шунлыктан Татарстанның мәгариф системасы алдына икетелле һөнәри

укыту системасын торгызу һәм камилләштерү максаты куела. Аны үтәү төрле предметлар буенча татар телендә уку әсбаплары һәм укыту-методик комплектлар булдыруны таләп итә. Бу һөнәри циклларга кергән предметларга да, гуманитар, социаль һәм икътисади цикллар предметларына да кагыла.

Безнең тарафтан язылган лекцияләр җыентыгы архитектура-төзелеш университетының татарча укыту буенча методик комиссиясе карары буенча (техник фәннәр кандидаты Р.Ә. Шакирҗанов редакциясендә) зур булмаган тираж белән басылган. Аның концепциясе ике конференциядә һәм бер методик семинарда тикшерелде. Китап ике факультетта укыту процессында файдаланылды һәм укучылардан уңай бәяләмә алды. Җыентыкның камилләштерелгән һәм тулыландырылган варианты үз вакытында «Мәгариф» нәшриятына тапшырылды, әмма нәшрият бетерелү сәбәпле басылып чыга алмады. Хәзер, ун еллап вакыт узганнан соң, югары белем өлкәсендәге үзгәрешләргә һәм яңалыкларга туры китереп, аның яңартылган вариантын әзерләү мәсьәләсе көн тәртибенә куелды.

Әлеге китап социология фәнен предмет буларак өйрәнүче студентлар өчен язылды[1]. Дөнья, ил һәм төбәк материалларында иҗтимагый система һәм җәмгыять структурасының нигезләре күрсәтелә, Россия җәмгыятенә хас күренешләргә һәм үзгәрешләргә фәнни бәя бирелә. Беренче максат – студентларны социологик теория һәм ысуллар белән эшләргә өйрәтү. Шуңа күрә биредә фәннең кайбер әһәмиятле юнәлешләре, аерым фикерләр генә урын алды. Кешеләрнең тарихи, этник, сыйнфый, максатчан туплану формаларына да игътибар бирелә. Икенче максат – укучыларның аналитик фикерләвен үстерү.

Китаптагы уналты лекция дүрт бүлеккә карый: «Теоретик социология», «Җәмгыять корылышы», «Җәмгыяви институтлар», «Социологиянең гамәли тармаклары». Лекцияләргә кушымта итеп терминнар исемлеге бирелә, аларның русчага тәрҗемәсе белән бергә кыскача аңлатмалар китерелә. Текст рәсемнәр, схемалар, таблицалар, тематик мисаллар белән баетыла. Һәр лекциягә әдәбият исемлеге һәм контроль сораулар өстәлә. Китапта урын алган үзенчәлекле иллюстратив тарихи, этнографик, әдәби, лингвистик материал социологик мәсьәләләргә төшенә алу сәләтен үстерүгә хезмәт итә.

Укучылар аудиториясенең белем һәм әзерлек дәрәҗәсеннән чыгып, без социологик белемнең нигезләрен җиткерүне максат итеп куйдык. Фәннең тарихи һәм теоретик алшартлары, методологиясе турында шактый киң һәм тәфсилле итеп язылды. Кешеләрнең тарихи, этник, иҗтимагый-сыйнфый оешу формаларына, җәмгыяви институтларга һәм практикаларга зур игътибар бирелде. Әлбәттә, социология-

---

[1] Дәреслекнең структурасы һәм эчтәлеге Казан федераль университетының мисал итеп алынган «09.03.04 – Программная инженерия» бакалаврлар укыту юнәлеше өчен тәгаенләнгән дисциплина программасы белән килештерелгән.

нең аерым тармакларын да тулырак яктыртып булыр иде, әмма дәүләт стандарты гомуми курска аерым дисциплиналар тутыруны хупламый. Гендер социологиясе, сәясәт социологиясе, мәдәният социологиясе кебек махсус дисциплиналарның студентларга кирәге дә юктыр (әгәр алар киләчәктә социология буенча кандидатлык минимумын тапшырырга ниятләмәсә). Этносоциологиягә һәм дин социологиясенә дә зур урын бирелде, чөнки бу дисциплиналарның тарихы узган гасырның 60–70 нче елларында ТАССРның шәһәр һәм авылларында үткәрелгән социологик эзләнүләр белән бәйләнгән.

Китапның структурасын эчтәлек белән баету мәсьәләсендә без икеләнеп калдык: рус һәм чит ил дәреслекләренең (аларның стилистикасы, дәлилләү системасы, фикерләү рәвеше белән бергә) эчтәлеген кабатларгамы, яки социологик проблематиканы бәян итүнең мөстәкыйль алымын табаргамы? Белем бирү стандартларына туры китерү өчен, алда торган рецензия һәм рекомендация кебек мәшәкатьләрне дә күздә тотып, беренче юл иң кулае булып күренергә мөмкин. Әмма куелган максатлардан чыгып, укучылар аудиториясенең үзенчәлеген исәпкә алып, без икенче юлны сайладык.

Студентны фәнни метод белән коралландыру максаты популяр дәреслекләрнең кирәкле урыннарын сайлап алып тәрҗемә итү белән генә хәл ителми. Көнбатыш социология дәреслекләре, хәтта иң яхшылары да (Э. Гидденс, Н. Смелзер авторлыгында), «полипарадигмальлек»[1] шаукымына бирелеп, теория, методология һәм ысул төшенчәләренә төгәл эчтәлек салмыйлар. Бу уңайдан без бик тә модалы һәм социологик дәреслекләр өчен мәҗбүри саналган «парадигма» төшенчәсен кулланмадык. Бу төшенчәнең тарафдарлары, мәсәлән, җәмгыятьнең һәм этносның булу-булмавын шик астына алалар. Ә безнеңчә, мәсьәләнең мондый куелышы фәннән ерак һәм социологияне башка социаль фәннәрдән, аеруча тарих һәм этнографиядән читләштерә. Ә ул фәннәр туплаган байлыклар, конкрет социологик тикшеренүләр белән бергә, теоретик социологиянең эмпирик нигезен хасил иткәннәр. Укыту процессында фәнни принципларны тарихи һәм этнографик материал белән сурәтләү укучы туплаган иҗтимагый-гуманитар гыйлемне активлаштыра һәм сөйләнәсе текстны мәгънә белән баета.

Минемчә, материалны бәян иткәндә теориягә дә өстенлек бирелмәскә, ә аның нигезендә фәлсәфи белемнәр ятарга тиеш. «Полипарадигмальлек»кә бәйле бәхәсләр һәм концепцияләр философия төшенчәләре белән бик яхшы тасвирлана: номинализм – реализм, детерминизм – антидетерминизм, тарихилык – антитарихилык, натуральлек – объективлык, утопия-идеология, материализм-идеализм. Җәмгыять эволюциясенә тарихи-материалистик караш социология

[1] Фәнни парадигма – күпчелек галимнәр җәмәгатьчелеге кабул иткән рациональ фәнни эшчәнлек моделе. Полипарадигмальлек шартларында берничә теория (парадигма) янәшә яши ала. Берсенең дә өстенлеге танылмый.

белән башка фәннәр – тарих, этнография, этнология, икътисад арасындагы предметара бәйләнешләр урнаштырырга ярдәм итә. Бу мәсьәлә шактый актуаль, чөнки техник белгечлекләрнең уку-укыту планнарында зур күләмдә тугандаш социогуманитар дисциплиналар урын алган. Ләкин алар биргән белемнәр арасында бәйләнеш, эзлеклелек, дәвамчанлык юк диярлек. Бер предмет дәресләрендә кергән белемнәр башка предметта яңадан кабатлап бирелә, яки, киресенчә, шул ук темага капма-каршы фикерләр әйтелә.

Без мөһим темаларны тикшергәндә төрле теоретик карашларны күрсәтергә тырыштык. Социаль үзгәрешләр темасы китапта төрле теорияләр күзлегеннән бирелә (формацияләр теориясе, Д. Беллның индустриаль җәмгыять теориясе, модернизация теориясе). Хәзерге җәмгыять үсеше (глобализация, постмодерн җәмгыять, периферия капитализмы) теорияләре бер дәрәҗәдә бирелә.

Бүген Россия чынбарлыгын аңлый һәм күрә белү проблемасы бик кискен тора. Моның сәбәбе – катгый рәвештә марксизм философиясеннән баш тарту һәм һичбер тәнкыйтьсез турыдан-туры чит ил (аеруча АКШ) социологиясенең теоретик нигезләрен кабул итүдә. Нәтиҗәдә, хәзер социологиянең тарихи-материалистик ысулдан баш тартмаган фәннәр белән фәнара элемтәләре өзелеп бетте дияргә мөмкин. Илебез авторлары язган дәреслекләр тарих һәм этнография белән дус түгел. Аларда Россия һәм төбәкләр тәҗрибәсеннән бигрәк, АКШ дәреслекләреннән алынган мәгълүмат урын ала. Әйтик, гаилә социологиясе темасындагы зур гаилә төшенчәсе безнең кайбер дәреслекләрдә рус, татар, мордва үрнәгендә түгел, хәтта мәктәптә, география дәресләрендә искә дә алынмаган Тробриан утрауларының җирле халкы мисалында күрсәтелә.

Хәзерге вакытта Россиянең үсеш векторы итеп постиндустриализм җәмгыяте алына. Бу технобюрократик утопияне АКШ галимнәре 1970 елларда уйлап чыгарган. Янәсе, алга киткән илләрдә сәнәгать табигый рәвештә бетүгә йөз тота, ә матди кыйммәтләр җитештерүне «мәгълүмат җитештерү» алыштыра. Чынлыкта бу халыкара корпорацияләр предприятиеләрен салымнар һәм түләнәсе хезмәт хакы түбән булган өченче дөнья илләренә чыгаруны аклау булып тора. Ә бездә бу теория деиндустриализацияне һәм чиновникларның һәм идарәчеләрнең санын арттыруны аклый булып чыга.

Тарихи булмаган авторлык позициясе аркасында студентларда социологик белемне Россия чынбарлыгында куллана белмәү тәрбияләнә. Билгеле булганча, кайбер дәреслекләрдә илнең чынбарлыгы Көнбатыш авторлары теорияләренә иллюстратив материал булып хезмәт итә һәм Россия җәмгыяте ниндидер норматив «Көнбатыш җәмгыяте»нең кимчелекле үрнәге итеп күрсәтелә. Фактларны тырышып-тырышып теориягә яраклаштыру, яки аларны чит ил дәреслекләреннән үзләштерү күпчелек мәгълүматларга игътибарны киметә. Социология дәресләре студентта кызыксыну уятмаса, ул, имтиханны тапшыруга, өйрәнгәннәреннән арынырга ашыгыр. Шуңа

күрә дәреслек авторлары алдында торган иң мөһим мәсьәлә – бәян ителгән материалны республика спецификасына якынайту. Җәмгыятьнең гомуми эволюциясен җиткерүдән тыш, студентка татар тарихының үзенчәлеген, Татарстан алдында торган мәсьәлә һәм бурычларны аңлатырга, мөһим социаль үзгәрешләрне яктыртырга кирәк. Шул сәбәпле дәреслектә татар халкы тарихының аерым сәхифәләре, республиканың иҗтимагый-сәяси тормышындагы вакыйгалар да урын алды. Китапта мәктәп программасына кертелгән Һади Такташ, Муса Җәлил, Миргазиян Юныс кебек әдипләрнең әсәрләреннән өзекләр бирелде, М. Госманов, С. Еникиев, И. Әмирхан, М. Бакиров кебек галимнәрнең гыйльми хезмәтләре дә файдаланылды.

Мәсәлән, гадәти (традицион) җәмгыятькә хас гаиләнең зур формасы иске татар морзалары нәселе материалында аңлатыла. Шул чорларда өйләнешү процедуралары, экзогамия-эндогамия кагыйдәләре һ.б. (игенче татар гаиләсе мисалында).

«Иҗтимагый тигезсезлекнең тарихи формалары» дигән бүлекчәдә иллюстратив материал итеп Казан ханлыгы һәм Алтын Урда дәүләте, татар теленең тарихи этимологиясенә караган материаллар китерелә. Мәсәлән, тигезсезлекнең патриархаль коллык кебек формасы барлыкка килүне татар телендәге «туснак» сүзенең берьюлы *бурычлы кол*ны да, *бурыч залогы*н да белдерүе бик яхшы аңлата. Ә инде классик колбиләүчелекнең нигезләре татар телендәге «улҗа» сүзенең берьюлы «трофей» һәм «әсир» мәгънәләрен колачлавыннан ачык күренә. Җирле материал шулай ук иҗтимагый утопия, индустрияләштерү, маргинальлек, гадәти җәмгыять, ыру-кабиләчелек чоры җәмгыяте, оешма патологиясе, җәмәгатьчелек фикере белән идарә итү, совет этносоциологиясе, җирле халык һ.б. махсус темаларны һәм төшенчәләрне тасвирлау өчен кирәк.

Татар телендә социология терминнарын системага салу дәреслек язганда иң катлаулы мәсьәләләрнең берсе булды. Эш шунда ки, татар телендә социология буенча дәреслекләр язу, тәрҗемә итү беркайчан системалы рәвештә алып барылмаган.

Телебез җәмгыятьнең иҗтимагый-сыйнфый структурасы һәм дәүләтчелек белән бәйле терминнарга бик бай. *Зыялылар*, *катлау*, *фирка*, *хөкүмәт*, *салым*, *нөкерләр*, *идарә* кебек сүзләр борынборыннан татар теле лексикасында үз урынын алган. 1917 елга кадәр татарларда көчле иҗтимагый философия мәктәбе булган. Моны сүзлекләрдә *җәмгыять*, *сыйныф*, *таифә*, *икътисад*, *сәясәт*, *мәдәният*, *мәнфәгать*, *гавам* кебек сүзләрнең булуы раслый. 1920 елларда марксизм классикларының политэкономия буенча хезмәтләрен тәрҗемә итү тәҗрибәсе татар телен *өстәмә кыйммәт*, *базис*, *өскорма*, *яшәеш*, *читләштерү* сүзләре белән баета.

Марксизм – XIX гасыр ахырының алдынгы философик теориясе ул. Аннан соң да иҗтимагый фәннәр зур үсеш кичерә. Тарих, икътисад фәннәре дә, философия дә алга китә. Психология һәм политология фәнни статус ала. Ләкин яңа лексиканы системага салу һәм

татар телендә әйләнешкә кертү эше тиешле дәрәҗәгә куелмаган була. Шуңа күрә социаль фәннәр лексикасы әле дә ярлы. Әйтик татарча сүзлекләрдә «поведение», «индивид», «установка», «распределение», «толпа» кебек элементар иҗтимагый фәннәр төшенчәләрен белдергән, башка мәгънәләр белән чуптәнмәгән төгәл лексик берәмлекләрне табып булмый.

Текстны язганда терминнар җитмәүчәнлеген мин өч алым белән каплап барырга тырыштым: (1) әйләнештә булган лексемаларга өстәмә мәгънә салып (*гавам, хасият, караш* һ.б.); (2) сүзлекләрдә «искергән» тамгалы төшенчәләрне активлаштырып (*җәмгыяви*, *җән-фәрман*, *мохтарият*, *нөкерләр*, *таифә*); (3) терминнарны башка фәннәр сүзлекләреннән үзләштереп (*гомуми тупланма*, *сынамлык*, *сынап тикшерү*). Безнең өчен аеруча төзелеш атамалары сүзлеге бик кулай чыганак булып чыкты [Шакир].

Йомгаклап әйткәндә, югары уку йортларында социология фәнен укыту 2010–2020 елларда яңадан торгынлык чорына керү сәбәпле, хәзерге вакытта әлеге фәнгә укучыларның игътибарын һәм кызыксынуын арттыру, элекке уку-укыту күләмнәрен кайтару өчен, програма һәм алымнарны камилләштерү сорала. Бу очракта социологияне һәм башка социогуманитар цикл фәннәрен, төбәк һәм милли материалга нигезләнеп, туган телдә укыту аларны үзләштерүне практика белән бәйләп тормышка ашыруның бер юлы булып тора. Без моны үзебезнең тәҗрибәдән чыгып әйтәбез.

Әдәбият

Бурханова Ф.Б., Валиахметов Р.М. Справка о подготовке социологов и преподавании социологии в Республике Башкортостан. Электрон публикация. [М., 2017] URL: https://www.ssa-rss.ru/files/File/Monitoring_sostoyaniya_SO/ Informaciya%20iz%20regionov/ Respublika%20Bashkortostan.pdf (28.08.2021)

Иванов В.В. Социология. Укыту буенча ярдәмлек. Казан: Матбугат йорты, 2001. 76 б.

Кильдеев М.В. Социология фәне буенча лекцияләр: уку кулланмасы. Казан: КДАТУ, 2007. 115 б.

НА РТ (Татарстан Республикасының Милли архивы). Ф. 624. Оп. 1. № 485. Л. 17.

Салагаев А.Л. Кризис провинциальной вузовской социологии и перспективы развития независимых исследовательских центров // Девятые Вавиловские чтения. Сб. статей / под общ. ред. В.П. Шалаева. Йошкар-Ола: МарГТУ, 2006. С. 273–280.

Сергеева З.Х. Социология буенча лекцияләр курсы: Уку әсбабы. Казан: Казан дәүләт технол.ун-ты, 2001. 44 б.

Социология: учебник / Ю.Г. Волков. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Кнорус, 2017. 320 с.

Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге: 10000 нән артык сүз / Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе; Г. Ибраһимов исем. ТӘhСИ; [махсус мөх-ре Ф.С. Хәкимҗанов; фәнни мөх-ре Ф.Ф. Гаффарова]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. 510 б.

Шакир Р. Русча-татарча төзелеш атамалары сүзлеге: 18 500дән артык термин / мөх-ре Р.Г. Әхмәтьянов. Чаллы, 1992. 514 б.

ЦГАИПД РТ (Татарстан Республикасының Үзәк дәүләт тарихи-сәяси архивы). Ф. 15. Оп. 8. № 932. Л. 2.

Мәкалә «2014–2022 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» Дәүләт программасының 3.5.4 номерлы чарасын тормышка ашыру кысаларында нәшер ителә

Кильдеев Мансур Вил улы,
социология фәннәре кандидаты, «Яшьләр инновацион һәм профилактик программалар республика үзәге» дәүләт бюджет учреждениясенең аналитика бүлеге социологы